

„Chowanna”	Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego	Katowice 2004	R. XLVII (LX)	T. 1 (22)	s. 72–81
------------	--	---------------	------------------	--------------	----------

Anna DONDER
Natalia STANKOWSKA

Rola plastyki w pracy rewalidacyjnej z dziećmi upośledzonymi umysłowo w stopniu lekkim

Rzeczywistość otaczająca dziecko na co dzień to świat żywy, czyli ludzie, przyroda, fauna, flora oraz materia nieożywiona – świat przedmiotów. Sztuka pozwala tę różnorodność zorganizować, przybliżyć, poznać. Zwrócenie uwagi na estetyczną sferę życia i edukację poprzez sztukę wydaje się istotne zwłaszcza w konsumpcyjnym modelu życia.

Rola sztuk plastycznych ma szczególne znaczenie w zajęciach z jednostkami upośledzonymi, które wymagają stosowania wobec nich przemyślanych działań pedagogicznych zmierzających do wyrównywania zaistniałych braków. Praca twórcza i wychowanie estetyczne nie tylko mają przygotowywać do odbioru sztuki i jej wytworów, ale przede wszystkim uwrażliwiać wychowanka na piękno otaczającego świata, rzeczywistości, w której żyje, oraz pobudzać do aktywności i samorealizacji.

Ważne są także: określanie własnego miejsca wśród ludzi, kształtowanie poczucia przynależności oraz zaznaczanie własnej osoby; działania rozwijające umiejętność współżycia w większym kręgu osób odbierających świat, przeżywających emocje, podobnie czujących. Opracowywanie danego tematu plastycznego może przybliżyć uczniom to, w jaki sposób widzą problem pozostałe osoby, jakie skojarzenia są wspólne a jakie odrębne, co wynika z indywidualnych cech jednostki.

Charakterystyka jednostki upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim

Poziom rozwoju złożonych procesów poznawczych, takich jak myślenie i mowa, oraz podstawowych funkcji percepcyjno-motorycznych, pamięci, uwagi, u uczniów upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim jest znacznie niższy niż u osób zdrowych, w normie intelektualnej. Poszczególne stadia rozwoju przebiegają w tej samej kolejności, lecz wolniej, ponadto występują znaczne trudności w przechodzeniu z jednego stadium rozwojowego do następnego. Upośledzona jest jakość myślenia, mowy, motoryka, uwaga, percepcja, pamięć. Uczniowie tej kategorii potrzebują zatem znacznie więcej czasu na poznanie i przyswojenie sobie nowych wiadomości. Cechuje ich wolniejsze tempo pracy, myślenie konkretno-obrazowe. Upośledzone są: wyciąganie logicznych wniosków, rozumowanie przyczyna – skutek, zdolność abstrahowania i wyobraźnia. Wyobraźnia twórcza jest bardzo uboga, zdolności kombinacyjne nikłe.

Mała płynność myślenia i niezdolność do wnioskowania powodują, że uczniowie wykazują słabą umiejętność samokontroli, krytycyzmu. Procesy orientacyjne charakteryzuje słaba uwaga, specyficzne cechy spostrzeżeń, słaba konsolidacja śladów pamięciowych. Spostrzeganie przebiega wolniej i ma węższy zakres. Dzieci mają trudności w wyróżnianiu istotnych szczegółów (choć zdarzają się oczywiście indywidualne przypadki wybitnych uzdolnień w zakresie muzyki lub plastyki). Uwaga jest głównie dowolna, celowa, związana z nastawieniem odpowiedniego analizatora (słuchowego, wzrokowego) na konkretny bodziec – szczególną rolę odgrywają więc w nauczaniu bodźce nowe i silne. Uczniowie upośledzeni umysłowo bardziej koncentrują się na materiale konkretnym niż na treściach abstrakcyjnych. Pamięć, świeża i trwała, jest słaba. Największe deficyty występują w zadaniach związanych z zapamiętywaniem zdań, treści opowiadań. Istnieje konieczność wielokrotnego powtarzania materiału, ćwiczeń. Mowa jest opóźniona, często występuje niesprawność ruchowa narządów mowy, wady w budowie anatomicznej (na przykład słaba ruchliwość języka i warg, obniżone napięcie mięśniowe, wada zgryzu), dlatego dzieci te częściej mówią niewyraźnie, seplenią, połykają końcówki, przedstawiają litery i stają się mówcami mało zrozumiałymi dla słuchacza. Występują trudności w budowaniu zdań, wypowiedzaniu się i przekazywaniu myśli. Charakterystyczny jest ubogi zasób słownictwa. W procesie komunikacji społecznej i nawiązywaniu dialogu występują problemy z odczytywaniem i przekazywaniem komunikatu słownego, co może być przyczyną niedomówień i reagowania nieadekwatnego do bodźców, nadmiernej wybuchowości, agresywności. Zaburzone są procesy emocjonalno-motywacyjne. Dzieci upo-

śledzone słabo kontrolują własne popędy, emocje, afekty, dążenia. Procesy wykonawcze, motoryka w wieku dorastania są na niższym poziomie rozwoju, ale pod koniec fazy dojrzewania następuje przyspieszenie rozwoju fizycznego (szybki wzrost i zwiększenie ciężaru ciała). Ta akceleracja wpływa niekorzystnie na psychiczne i biologiczne funkcjonowanie ucznia, ponieważ między innymi obniża odporność organizmu, nasila męczliwość i uczucie senności lub nieuzasadnione pobudzenie. Proces lateralizacji jest opóźniony, dziecko charakteryzuje mała precyzja ruchów, które są słabo skoordynowane.

Dzieci upośledzone w stopniu lekkim są podatne na wpływy innych, silniejszych osób. Cechuje je impulsywność, a ponieważ sfera emocji jest zaburzona, często reagują nieadekwatnie do sytuacji – słaby bodziec może wywołać silną reakcję. W wyniku stymulacyjnego wpływu środowiska i celowej pracy z jednostką można uzyskać w wieku dorosłym względną samodzielność i dojrzałość społeczną.

Jako jednostki funkcjonujące w otoczeniu społecznym dzieci upośledzone są często uzależnione od otoczenia, boją się ludzi i środowiska. Występuje u nich postawa pasywno-opozycyjna (mała aktywność poznawcza, intelektualna) lub nadpobudliwość wykazująca tendencje do zachowań agresywnych, wrogich. Brak wiary we własne siły i możliwości, brak zaufania do siebie samego wstrzymują spontaniczne i twórcze działania. Zahamowanie aktywności powoduje, że często jednostki upośledzone pracują i osiągają rezultaty poniżej swoich możliwości (zwłaszcza jeśli pracę szkolną zaburza patologiczne środowisko rodzinne).

Pedagog specjalny prowadzący zajęcia z zakresu plastyki (zalecenia organizacyjno-metodyczne)

Praca w szkole specjalnej jest zajęciem specyficznym. Wymaga od pedagoga szerokiej wiedzy przedmiotowej i ogólnej, humanistycznej, kreatywności i starannego przemyślenia, opracowania rozkładu materiału, który należy w dany roku szkolnym zrealizować, przygotowania konkretnego planu nauczania wraz z poszczególnymi celami (poznawczymi, kształcącymi, rewalidacyjnymi, wychowawczymi), ale przede wszystkim świadomości, że należy kierować się w tym nauczaniu indywidualnymi potrzebami konkretnych jednostek. Stąd też ważne jest położenie nacisku na rozpoznanie indywidualnych cech ucznia, jego braków, deficytów, które należy próbować kompensować.

Warunkiem uzyskania pozytywnych rezultatów pracy dydaktycznej i wychowawczej jest zawsze pobudzenie ucznia do aktywności własnej, ponieważ to ona stanowi bazę prawidłowej regulacji jego stosunków z otoczeniem, w którym żyje i rozwija się.

Pedagog prowadzący zajęcia plastyczne nie może być krytykiem surowo oceniającym prace powstające w trakcie spotkań, ponieważ ma stać się przede wszystkim osobą wyzwającą i podtrzymującą spontaniczną ekspresję ucznia, ukazującą jego wewnętrzny świat oraz ukryte talenty. Powinien być instruktorem sztuki, który sam jest twórcą i rozumie wagę doświadczeń, mechanizmów dochodzenia do artystycznego rezultatu własnych działań, osobą pasjonującą się przedmiotem, wyzwającą i inspirującą ekspresję spontaniczną u wychowanków. Ekspresja ta może stać się źródłem wiedzy o indywidualnych możliwościach jednostki, ponieważ jest pojmowana, według W. Szewczuka, jako „uzewnętrznianie przeżyć, wyraz stanów i procesów wewnętrznych (głównie emocjonalnych): wyróżnia się ekspresję słowną, mimiczną, ruchową itp. Czynności ekspresyjne mają przeważnie charakter nieświadomy, mogą stanowić istotne źródło informacji o obecnych przeżyciach dziecka” (Bielska, 2000, s. 31), zwłaszcza że każda nowa sytuacja wyzwala nowe formy wyrażania siebie.

W pracy z dziećmi upośledzonymi, mającej na celu usamodzielnienie jednostki, wykorzystuje się różne rodzaje i formy arteterapii, a każdy wysiłek twórczy podczas zajęć w kołach zainteresowań daje dobre wyniki, jeśli powstał z wewnętrznej potrzeby wypowiedzenia się dziecka i będzie wyrażał jego osobisty stosunek do rzeczywistości.

Po zakończeniu danej pracy pedagog powinien udzielić uczniowi wskazówek na temat samego wytworu plastycznego, a robiąc taką korektę, podkreślić dobre osiągnięcia, szczególnie pomysłowość, inicjatywę dziecka oraz staranność wykonania, estetyczny wygląd pracy. Błędy czy niedoskonałości pokazuje się w taktowny i wyważony sposób, w żadnym wypadku nie należy dokonywać negatywnej oceny pracy ucznia, bo można go łatwo zniechęcić do dalszej aktywności i zablokować wysiłek plastyczny w przyszłości.

Zajęcia rewalidacyjne z wykorzystaniem plastyki

Zajęciom artystycznym dzieci, bazującym na plastyce przypisuje się duże znaczenie, ponieważ działalność plastyczną uważa się za najpowszechniejszą, obok zabawy, formę ekspresji, jedną z podstawowych form wypowiedzania się i porozumiewania za pomocą środków wyrazu artystycznego. Plastyka zatem jest ważnym elementem procesu rewalidacyjnego osób upośledzonych umy-

słowo w stopniu lekkim. Zajęcia te wpływają na usprawnianie układu nerwowego, uaktywniają wszystkie sfery psychiki dziecka (receptory wzroku, dotyku, słuchu, procesy poznawcze – pamięć, wyobraźnię twórczą, myślenie, uwagę, spostrzegawczość, procesy emocjonalne i wolicjonalne).

Dzięki plastyce dzieci poznają, zdobywają, przetwarzają informacje o otaczającym świecie, ludziach, sztuce, a ponadto uwrażliwiają się na piękno świata, rozwijają procesy psychiczne, operacje umysłowe, wzbogacają osobowość o pożądane właściwości psychiczne (charakter, motywy, działania). Rewalidacja poprzez sztukę plastyczną wpływa na koordynację wzrokowo-ruchową ucznia oraz poprawia poziom sprawności manualnej oraz uwagę dowolną. Ponadto wyrabia się poczucie estetyki i umiejętność dostrzegania piękna otaczającego świata. Osoby lękliwe, mające trudności w kontaktach z ludźmi, sztuka pobudza do działania, natomiast nadpobudliwe psychoruchowo – uspokaja (Łukomska, 1999, s. 28).

Na proces twórczy składa się percepcja wizualna, podczas której dziecko odbiera rzeczywistość, wykorzystując w tym celu zmysły (wzrok, słuch, dotyk). Aby jego spostrzegawczość, czyli umysłowe zbieranie informacji, wrażliwość wizualną i widzenie plastyczne można było pogłębić, należy ucznia „narażać” na różnorakie bodźce, dostarczając mu obiektów do obserwacji. Poprzez kierowaną obserwację, doświadczenie własne rozwija się umiejętność dostrzegania, zapamiętywania, oceniania na przykład cech przedmiotów, takich jak kształt, wielkość, proporcje, barwa, położenie i oddalenie przedmiotu.

Aby osiągnąć zamierzony pozytywny skutek działań artystycznych oraz wpłynąć dodatnio na ucznia upośledzonego umysłowo wprowadzanego w twórczość artystyczną, z reguły należy nastawić się na bezpośrednie doświadczenie. W pierwszej fazie kładzie się nacisk na prace, które mają za zadanie przekazywać bodźce fizyczne i dostarczać jednostce bogactwa doświadczeń sensorycznych tak, aby dziecko stawało się coraz bardziej świadome możliwości własnego organizmu. Zadania planuje się w sposób umożliwiający identyfikację ucznia z przedmiotem, pobudzając jego zainteresowania oraz akceptując indywidualne możliwości według zasady stawiania zadań i wymagań nieco wyższych od poziomu możliwości ucznia celem jego aktywizacji. Wybiera się tematy bliskie dziecku oraz ciekawe i skłaniające je do aktywności, wywołujące emocje oraz powodujące zaangażowanie. Nauka patrzenia, obserwowania otaczającej rzeczywistości, spostrzegania oraz stawiania zadań są tutaj wiodące. Ważne jest, aby przed przystąpieniem do właściwej pracy odpowiednio przygotować ucznia, przeprowadzić z nim rozmowę na dany temat podsunąć odpowiednie skojarzenia, pozwolić na wychwycenie charakterystycznych cech omawianych zjawisk, sytuacji, przedmiotów. Praca powinna być mobilizująca, należy zatem zapewnić odpowiednie warunki do łagodnej rywalizacji, podpatrywania pozostałych uczestników zajęć i nauczyciela, wprowadza-

dzania elementów samopomocy, warsztaty bowiem mają mobilizować, a nie hamować (a do tego prowadzi porównywanie uczniów).

Podczas pracy twórczej uruchamia, pobudza i poszerza się wyobraźnię, pomysłowość, myślenie twórcze. Ważna jest systematyczność, ciągłość pracy oraz zasada stopniowania trudności, więc ćwiczenia należy przygotowywać umiejętnie, dostarczając konkretnych opisów, prowadząc rozmowę kontrolowaną, zaopatrując uczniów w pomoce dydaktyczne usprawniające edukację (przede wszystkim profesjonalne materiały malarskie), które mają za zadanie ułatwianie pracy dziecku upośledzonemu. Jeżeli wprowadzane bywa nowe i nieznane narzędzie malarskie, konieczna jest demonstracja wykonana przez nauczyciela prowadzącego zajęcia i seria próbnych ćwiczeń, które pozwolą dziecku zapoznać się z nowym przedmiotem i oswoić go. Na zajęciach plastycznych wprowadza się różne metody i techniki plastyczne, przede wszystkim malowanie oraz ćwiczenia usprawniające palce, ćwiczenia kolorystyczne (dostrzeganie oraz rozróżnianie barw podstawowych i pochodnych, zestawianie barw harmonijnych i kontrastowych, itp.), rysuje się kreski, linie, aby zobaczyć ich grubość, rodzaj czy położenie. Wprowadzane są techniki przestrzenne i sylwetkowe (rzeźba, wycinanie, wydzieranie, modelowanie). Wyrabia się ruchy celowe, skoordynowane, wydłuża koncentrację uwagi (szczególnie u dzieci nadpobudliwych psychoruchowo), wyzwala inicjatywę uczniów zahamowanych. Ćwiczenia poprawiające stan funkcjonowania rąk powinny być prowadzone równolegle z zajęciami usprawniającymi analizę i syntezę wzrokową, słuchową. Ćwiczenie pisma prowadzi się równolegle z czytaniem i nauką liczenia. Innym rodzajem ćwiczeń są ćwiczenia pojęciowe, podczas których wprowadza się nowe terminy (np. krajobraz, pejzaż, perspektywa) w rozmowie kierowanej (prowadzący musi dokonać dokładnego ich opisu). Poprzez bogactwo wprowadzanych do zajęć technik plastycznych dziecko ma możliwość poznania różnego rodzaju materiałów, tworzyw (z jego odrębnymi fakturami), z których tworzy się dzieło plastyczne.

Kolejne działania plastyczne muszą dostarczać dziecku okazji do lepszego, poprawnego opanowania konkretnego materiału plastycznego. Zajęcia te należy konstruować w taki sposób, aby odpowiadały potrzebom dziecka, proponowany materiał należy dostosować do jego możliwości, pamiętając, by nie stwarzać dodatkowych trudności technicznych, ponieważ spotkania te mają przede wszystkim sprawiać dziecku przyjemność. W trakcie zajęć należy uczniowi pokazywać jak najwięcej z otaczającego świata, ćwiczyć jego spostrzegawczość, umiejętność patrzenia. Ważne, by stawiać wychowankowi określone wymagania, próbować go tak ukierunkowywać, aby chciał się zmierzyć z problemem. Przygotowując dany materiał do zrealizowania, należy pamiętać o unikaniu schematów obrazowych, gdyż dzieci bardzo szybko przyzwyczajają się do określonych schematów i zaczynają operować tak zwanymi pseudokodami. Praca twórcza ma uruchamiać myślenie kreatywne, a także

dawać tak potrzebne dziecku poczucie bezpieczeństwa i akceptacji przez instruktora i pozostałe osoby w grupie.

Z czasem – po wykonywaniu ćwiczeń oraz tworzeniu dzieł plastycznych – zauważa się, że poziom prac dziecka wzrasta, a ono samo dzięki aktywnej percepcji dostrzega wokół coraz więcej szczegółów i zaczyna korzystać ze zdobywanej wiedzy. Wzrasta zatem jego wrażliwość; a chociaż doświadczenie zdobywa się spontanicznie, poszerza się zakres doświadczenia własnego ucznia. Zajęcia twórcze z zakresu arteterapii wpływają na kształtowanie charakteru jednostki. Przejawem tego jest wyrabianie szacunku i zamiłowania do pracy własnej i innych osób, zdolności do współpracy z grupą i instruktorem, docenienie trudu włożonego w wysiłek twórczy, wytrwałości w dążeniu do określonego celu i osiągnięcia zamierzonych zadań, kształtowanie samodzielności i zaradności, poszanowanie i oszczędzanie materiałów oraz narzędzi, jak również wyrabianie nawyków higienicznych (dbanie o czystość własną oraz miejsca pracy), a przede wszystkim przestrzeganie zasad bezpieczeństwa. W kontaktach w grupie ekspresja plastyczna może wspomagać niedoskonałości mowy werbalnej i stanowić dodatkową ilustrację wewnętrznego świata przeżyć dziecka. Zajęcia plastyczne pobudzają optymistycznie ucznia, wpływają korzystnie na jego emocje, samopoczucie oraz poczucie bezpieczeństwa, a także stan ogólny organizmu, ale przede wszystkim relaksują oraz uczą w pożyteczny i właściwy sposób zagospodarowywać czas wolny.

Sztuka spełnia funkcję estetyczną, ponieważ stymuluje potrzebę człowieka doświadczania przeżyć z nią związanych, zwłaszcza tych, które bezpośrednio wiążą się z budowaniem obrazu własnego „ja” i harmonijnej osobowości. Dzięki rzeźbie, malarstwu można rozwijać świadomość własnego ciała, z jego pięknem i niepowtarzalnością, budzić w wychowanku pozytywny stosunek do spraw związanych z cielesnością człowieka, a zmniejszać wulgarność opisywania i traktowanie nagości, płciowości ludzi; można także likwidować niezdrową ciekawość będącą wynikiem niezrozumienia i postaw stereotypowych (zwłaszcza w zakresie cielesności). Możliwość oglądania aktów, obrazów przedstawiających człowieka w ruchu kreuje wiedzę o własnym ciele, możliwościach wynikających z jego dynamiki oraz ukazuje wygląd innych ludzi (podobieństwa i różnice).

W trakcie obcowania z dziełami sztuki jednostka poszerza swoje horyzonty, a podczas wykonywania zadań plastycznych wzbogaca doświadczenie o nowe emocje i nową działalność. Oprócz funkcji estetycznej wypełniona zostaje funkcja terapeutyczna, ponieważ w akcie tworzenia wyzwolone zostają pozytywne emocje (radość, zadowolenie) ściśle związane z momentem kreacji.

Przywracanie wiary we własne siły, optymizmu oraz pozbywanie się załamowań, lęku, obaw są istotne szczególnie w środowisku jednostek upośledzonych, ponieważ napotykać one na swojej drodze zbyt wiele sytuacji przypominających im o ich brakach. Ponadto terapia przez sztukę znajduje

swoje miejsce w sytuacjach zagrożenia jednostkowego i zbiorowego (np. praca z ofiarami przemocy domowej, napadów, działań terrorystycznych, itp.), przywraca jednostce poczucie równowagi wewnętrznej i zewnętrznej oraz pozwala zapobiegać nawrotom stanów depresyjnych, poczuciu przygnębienia i pustki, zwalcza nerwice, przynosi ulgę przy odczuwanym cierpieniu fizycznym.

Próba syntezy

Aby społeczeństwo mogło poprawnie funkcjonować i trwać, bardzo istotne jest przygotowanie młodego człowieka do życia w obrębie grupy społecznej. Należy zbudować wzorzec, który pozwala na dokonywanie wyborów na bazie katalogu wewnętrznych wartości, którym hołduje jednostka, stanowi drogowskaz postępowania na przykład w sytuacjach konfliktowych, kryzysowych lub po prostu nowych i nieznanych. Sztuka także pomaga w uspołecznianiu i edukowaniu ucznia, ponieważ sama w sobie jest przekaznikiem osiągnięć przeszłych pokoleń, łącznikiem pomiędzy tradycją a czasem współczesnym, wypadkową wszystkich dotychczasowych osiągnięć ludzkości, punktem odniesienia. Wychowanie i socjalizacja to ukazywanie historii, miejsca, z którego każdy się wywodzi, próba odpowiedzi na pytanie, dokąd się zmierza i jakie ma się do wypełnienia zadania. Sztuka jako wykładnia dotychczasowego dorobku scala ludzi wokół wspólnych emocji, buduje więzi oraz poczucie wspólnoty i przynależności do danego kręgu kulturowego. Na zajęciach plastycznych bardzo łatwo wprowadzić informacje o kraju, narodzie, języku, kulturze, tradycjach regionu i zamienić je na konkretne prace plastyczne – obrazy, wyszywane makatki, dekoracje do akademii okolicznościowych itp., a te wiążą ucznia z danym tematem. Zatem sztuka, jak żaden inny przedmiot szkolny, jest elementem integrującym i scalającym wychowanie, wiadomości ogólne, wiedzę o świecie, w którym się żyje. Dzieło artystyczne może być podstawą interpretacji czynionej przez ucznia (w różnej postaci – literackiej, muzycznej, ruchowej, tanecznej, plastycznej), wnioskowania, skojarzeń, służyć gromadzeniu doświadczeń i własnemu projektowaniu, budowaniu, szerzej – tworzeniu oraz – poprzez uwrażliwienie – kształtowaniu własnego gustu estetycznego.

Obok warsztatów praktycznych na zajęciach powinno się znaleźć miejsce także na teorię, łączenie wiadomości o sztuce i jej miejscu w świecie (np. plenerowe oglądanie miasta, w którym mieszkają uczniowie, i rozpoznawanie różnic ze względu na style architektoniczne, krajobraz), zwłaszcza że wykonując pracę plastyczną, a potem ją oglądając i odczytując, twórca (oraz widz) nadaje jej jakieś swoje znaczenie subiektywne, wynikające z jego doświadczenia.

Stworzenie własnego dzieła artystycznego pozwala uczniowi zaistnieć w szerszym kręgu społecznym. Udział w lokalnych i krajowych konkursach plastycznych, dzięki którym uczeń może pokazać własną pracę twórczą, wziąć udział w wystawie i wernisażu laureatów, otrzymać nagrodę – to wzmocnienia pozytywne, dodatnie, pozwalające pokonać własne słabości, deficyty. Na tym tle interesująco prezentuje się problematyka formuły integracyjnej w nauczaniu dzieci pełnosprawnych z niepełnosprawnymi. Część organizowanych konkursów kierowana jest do osób sprawnych inaczej, wiadomo wtedy, kto będzie brał w nich udział (np. niedostosowani społecznie, upośledzeni umysłowo, chorzy psychicznie, z defektami sensorycznymi), ale w części z nich nie dokonuje się takiego sztucznego podziału. Praktyka pokazuje, że dopiero przy ogłoszeniu laureatów i wręczeniu nagród zgromadzeni orientują się, że wyróżnieni czy nagrodzeni to osoby niepełnosprawne – ma to genialne znaczenie dla budowania wiary we własne siły. Kształtuje się również w społeczeństwie opinia na temat osób chorych funkcjonujących w społeczności ludzi zdrowych, przydająca tym pierwszym należne im miejsce.

Zorganizowanie kiermaszu świątecznego prac plastycznych na terenie szkoły pozwala zaprosić rodziny, gości, którym pokazuje się dokonania własne. Na zajęciach i warsztatach otwartych prezentuje się etapy przeprowadzania pracy, ukończone wytwory pracy uczniów, ukazuje postępy w ich edukacji i rozwoju. Ponadto można wtedy uzyskać wskazówki, jak dane dziecko stymulować.

Sztuka nadaje życiu sens, ponieważ pozwala na zaspokajanie potrzeb wyższego rzędu (nie tylko tych związanych z biologią, pokarmem, ciepłem), przede wszystkim potrzeb emocjonalnych, psychicznych oraz przynależności do określonej rodziny, grupy, narodu, bycia partnerem. Integruje ze społeczeństwem, ale też integruje osobę wewnątrznie, dając jej solidne podstawy samookreślenia. Sztuka, dzieło sztuki pozwala na nieśmiertelność w oczach stykających się z nią osób.

Bibliografia

- Bielska B., 2000: *Malowanie dziesięcioma palcami jako niekonwencjonalna forma ekspresji*. „Szkoła Specjalna”, nr 1.
- Hulek A., 1992: *Sztuka i ludzie niepełnosprawni*. „Plastyka i Wychowanie”, nr 5 (271).
- Kukułka E., 1993: *Zajęcia plastyczne a zajęcia terapeutyczne*. „Plastyka i Wychowanie”, nr 3 (274).
- Łukomska E., 1999: *Rola plastyki w rewalidacji dzieci lekko upośledzonych umysłowo*. „Szkoła Specjalna”, nr 1.
- Pola A., 1999: *Miejsce plastyki w edukacji permanentnej*. „Plastyka w Szkole”, nr 5.

- Roszuk W., 1991: *O rozwijaniu twórczej i pełnej osobowości ucznia*. „Plastyka i Wychowanie”, nr 2 (263).
- Skrzekucka G., 1991: *Edukacja dziecka przez sztukę*. „Plastyka i Wychowanie”, nr 2 (263).
- Wojnar I., 1991: *Zmienność trwałych wartości*. „Plastyka i Wychowanie”, nr 2.
- Wyczęsany J., 1998: *Oligofrenopedagogika*. Kraków.